

**ХЭЛЦ, УРАН ДҮРСЛЭЛ АШИГЛАН ҮЗЭЛ
БОДОЛ, СЭТГЭГДЭЛ, МЭДРЭМЖЭЭ ТУСГАН
НАЙРУУЛЖ БИЧИХ**

8 анги

Хичээлийн зорилго

- Хэлцийн утгыг тайлбарлах
- Хэлцийн онцлогийг мэдэх
- Хэлцийг найруулгад оновчтой сонгож, хэлцийн утгыг тайлбарласан эх зохиох

Яарсан ч явган бүү суу

Ядсан (ядарсан) ч ташуур бүү тул

Монголчууд явган суухыг нохой суудал хэмээн цээрлэнэ. Нохой суудлаар суух нь хүн атал нохой адил “нохой явган, гахай нүцгэн болох” гэсэн ёр цөв гэж үзнэ. Ер нь таагүй зүйлийг хэлэхдээ: “нохой зан”, “муу нохойн гэдсэнд шар тос тогтохгүй”, “нохойн толгойг шороон дээр тавьсан ч шороон дээр унах”, “нохой гахайдаа хүрэх” зэргээр нохойтой зүйрлэдэг. Гагцхүү тэнгэр болоочийг нутаглуулах газар шинжихдээ нохой явган суудлаар хагас сууж, хардаг байснаас ийнхүү цээрлүүлжээ.

Ташуур тулах гэдэг нь унаанаасаа салж явгарч, ташуураа таягчлан тулах гэсэн санаа юм. Монголчууд эр хүн хөдөө хээр мориноосоо салах хийморь золбоонд муу хэмээн үл таашаана. Адаглаад эмээлтэй морь ижилдээ ирвэл сүргээ үргээн жигшээх, зэл авхуулан туйлуулах сүргийн буян хишигт цөвтэй, намар цаг бол үргээж хайлуулах гээд үүдэх уршиг олон. Ийнхүү явгарахын ёр бэлгэ гэхийн зэрэгцээ “модоо барих”- гуйлгачлахын ёр гэж цээрлэнэ.

(Монгол хэлний хэвшмэл хэлцийн толь, 76-р тал)

Хэлцийн утга

нохой суудал

явган суух

нохой явган, гахай нүцгэн болох

юу ч үгүй хоосон

нохой зан

зальтай , хэлсэн ярьсандаа байдаггүй муу зан

муу нохойн гэдсэнд шар тос тогтохгүй

муу юманд сайн юм үл тохирох

нохойн толгойг шороон дээр тавьсан ч шороон дээр унах –

муу юмыг дээш татавч доошоо

нохой гахайдаа хүрэх

хоёр хүн хоорондоо эвдрэлцэж, муу муухайгаа дуудалцах

тэнгэр болоочийг

нас барсан хүн

ташуур тулах –

унаасаа салж явгарах

модоо барих –

ядуурах , хоосрох

Тухайн хэлээр хэлэлцэгч ард түмний үндэсний онцлог, ахуйн амьдралтай гүн холбоотой байдаг учир утга нь тэр бүр тодорхой, ойлгогдохгүй байж болно.

Хэлцийг бүрдүүлж байгаа үгс утга хэрэглээний талаас нэг цогц болж, уран дүрслэлээр бүтсэн байдаг нь түүний чухал шинж юм.

Онцлог шинж :

- Хоёр ба түүнээс дээш үг нийлж бүтсэн байна
- Уран дүрслэлээр бүтэх тул утга шилжсэн байна.
- Бүрэлдэхүүн дэх үгсийг өөр үгээр сольж болохооргүй хэвшсэн байна.
- Бүрэлдэхүүнд байгаа үг, өгүүлбэр нь утгын хувьд эсрэг, эсвэл ойролцоо байж болно. Жишээ нь:

Хүний эрээн дотроо
Могойн эрээн гаднаа

Хүний хүү зорьсондоо хүрнэ
Хүлэг морь харайсандаа хүрнэ

Хэлцийн утга санааг тайлбарлах алхам

Алхам 1.

Уг хэлц үгээр илэрхийлдэг гол санааг мэдэх, утга бүрхэг бол бусдаас асуух, хэлц үгийн тайлбар толь бичгээс харах

Нохой явган, гахай нүцгэн	Нохой хамартаа хүрэхээр усч
Юу ч үгүй хоосон болох, ядуурах	Цагаа тулахаар чадахгүй зүйлээ ч хийх

Алхам 2.

Тухайн хэлц үгийн гол санаа нь ямар нэг үйл явдал, бодит байдлаас үүдсэн байдаг тул үүнийг тайлбарлах гэдэг анх юунаас болж хэлэлцэх болсон шалтгааныг эрж сурвалжлах. Жишээ нь: Аман зохиолоос, тайлбар толиос, ахмад хүнээс, бэлгэдэл зүй, цээрлэх ёсны тайлбар толь, бүтээлээс, зан үйлийн тайлбар толь, хэлцийн тайлбар толь гэх мэт.

Нохой явган, гахай нүцгэн	Нохой хамартаа хүрэхээр усч
Нүүдэлчин монголчуудын ахуй соёлтой холбоотой. Нүүж суухад нохой явган дагадаг бол харин гахай бараг үсгүй байдгаас адилтгаж, зүйрлэж хэлэлцэж заншсан.	Ямар ч нохой хэчнээн их ус, ширүүн голыг түвэггүй сэлээд гарах чадвартай байдгаас адилтгаж, зүйрлэж хэлэлцэж заншсан.

Алхам 3.

Гол ба үүсгэл санааг мэдсэнээр дүрслэх ур маягийг тайлбарлахад хялбар болно.

Нохой явган, гахай нүцгэн	Нохой хамартаа хүрэхээр усч
Уран дүрслэл	
Унах унаагүй хүнийг нохойтой, өмсөх хувцасгүй хүнийг гахайтай адилтгасан.	Нохойн усанд сайн сэлдэг төрмөл байдлыг аливаа ажлыг цагаа тулахаар ямар нэг аргаар хийж гүйцэтгэх хүний зан байдалтай адилтгасан.

Алхам 4.

Тайлбарлаж буй хэлц үгийн ойролцоо ба эсрэг утгатайг нь түүвэрлэн цуглуулж, тохирох үлгэр, домог зэргээр дэлгэрүүлэх

Нохой явган, гахай нүцгэн	Нохой хамартаа хүрэхээр усч
Ойролцоо утгат хэлц:	
“модоо барьсан”, “чаа гэх ямаагүй, чүү гэх морьгүй”, “хөл дүүжлэх унаагүй”	“хийх хүн арга хайна, хийхгүй хүн шалтаг хайна”, “эвлэвэл бүтнэ, ховловол гутна” гэх мэт

2 хэлц сонгон дүрслэлийг тайлбарлаарай.

Хэлц	Уран дүрслэл	Гол санаа
Нохойн суудал	Хүний явган хагас суухыг нохойны суухтай адилтгасан	Явган суух
Ташуур тулах	Ядуурах , хоосрох, ядрахтай адилтгасан.	Унаанаасаа салж явгарах

Хэлц, уран дүрслэл ашиглан, мэдрэмж сэтгэгдлээ тусган найруулж бичих

“Тэнгэрийн царай харах” гэсэн хэлцийн утгыг дэлгэрүүлэн, эх зохион бичих төлөвлөгөө болон бичсэн бичвэртэй танилцъя.

Алхам 1. “Тэнгэрийн царай харах” гэсэн хэлц үгийн утгыг дэлгэрүүлэн, эх зохион бичих төлөвлөгөө гаргаарай.

а. Уг хэлц үгийнхээ гол санааг ойлгож мэдэх

- Тэнгэрийн царай харах - **Цаг улирлын байдлыг харах, аж амьдралаа зохицуулах”**

б. Гол санаатай уялдуулан, юуны тухай дэлгэрүүлж бичихээ төлөвлөх

- Тэнгэр эрхэс, цаг агаарыг шинжих тухай хэлц үг учраас монголчуудын эрхэлдэг аж ахуй, амьдралын туршлагатай холбож тайлбарлана.

- Дүрслэн тайлбарлаж бичих тул уг хэлц үгтэй утгаараа холбогдож болох бусад хэлц үгийг бүртгэж тэмдэглэнэ.

Үлгэрлэвэл:

Цаг цагаараа байдаггүй
Цахилдаг хөхөөрөө байдаггүй

Өглөөний нарыг наранд бүү бод
Өсөхийн жаргалыг наргалд бүү бод

Дуутай тэнгэр бороогүй
Цуутай хүүхэн хуримгүй

**Тэнгэрийн царай
харах**

Нарны эртэд малаа бэлчээ
Насны залууд эрдэм сур

Орох тэнгэрийн орой цоорхой
Орсон буурын шил цоорхой

Ширүүн бороо уддаггүй
Шиврээ бороо уддаг

Тэнгэр эвгүйрэх

Салхи урдаасаа урих

Тэнгэр хангай хилэгнэх

Тэнгэр задраах

Алхам 2. Тэмдэглэсэн хэлц үгсийнхээ утгыг ажиглаж, эхийн бүтцийн аль хэсэгт ашиглахаа бодож бичнэ.

Үлгэрлэвэл:

Эхлэл хэсэгт

- Монголчуудын амьдралын туршлагын талаар бичихэд ямар хэлц үгсийг хамааруулж болох вэ?

Гол хэсэгт

- Монголчуудын цаг уурын уламжлалт мэдлэг, тэнгэр шинжихдээ хүн амьтан, байгаль ертөнцийн үзэгдлээс юуг ажигладаг тухай бичихэд хэлц үгсийн аль нь холбоотой байна вэ?

Төгсгөл хэсэгт

- Жилийн дөрвөн улиралд нүүдэллэж амьдрахдаа байгаль дэлхийтэйгээ яаж харьцаж, хамгаалж, шүтэж ирсэн талаар нэгтгэн бичихэд хамаарах хэлц байна уу?

Алхам 3. Цуглуулсан мэдээллээ ашиглан, дээрх загвар төлөвлөгөөний дагуу эхээ бичиж болно. Үлгэрлэвэл:

“Тэнгэрийн царай харах” хэлц үгийн утга

Бэлчээрийн сайхныг дагаж, мал сүргээ адуулан аж төрж ирсэн нь монголчуудыг олон зүйл ухаанд сургажээ. Эдгээрийн нэг нь цаг уурын уламжлалт мэдлэг мөн. Монголчууд “Цаг цагаараа байдаггүй, цахилдаг хөхөөрөө байдаггүй” гэдэг үгийг шууд болон шилжсэн утгаар нь түгээмэл хэлэлцэнэ. Энэ хэлц үг малаа хотлуулахдаа маргааш ямар байхыг, үүр цүүрээр босохдоо өдөр нь хэрхэхийг ажиж заншсан малчдын аж төрлөөс үүдсэн нь гарцаагүй. Монголчууд тэнгэрийн байдлыг шинжихдээ гараг эрхэс, таван хошуу мал, араатан гөрөөс, жигүүртэн шувуу, хорхой шавж, эд юмс, газар орны байдлыг тус тус ажиглаж, “салхи урдаасаа урих”, “тэнгэр эвгүйрхэх нь” “хараацай доогуур нисэх” гэх мэтээр ярилцана. Үүгээр ч зогсохгүй хал үзэж, халуун чулуу долоосон ахмад настнууд бие махбодоороо тэнгэр муухайрахыг зөгнөн хэлнэ. Туршлагаар шалгарсан энэ бүх мэдлэгээ зүйр үг, хэлц хэллэгт шингээн: “Өглөөний нарыг наранд бүү бод, өсөхийн жаргалыг жаргалд бүү бод”, “Ширүүн бороо уддаггүй, шиврээ бороо уддаг”, “Үүл сөрвөл бороо, үг сөрвөл хэрүүл”, “Орох тэнгэрийн орой цоорхой, орсон буурын шил цоорхой” зэргээр хэлэлцдэг заншилтай.

Өвөг дээдэс маань байгаль дэлхийгээ хайрлах хамгаалах үүднээс “тэнгэр задраах”, “тэнгэр хангай хилэгнэх” зэргээр хэлэлцдэг байсан нь ус нутаг, хангай дэлхийгээ унаган төрхөөр нь байлгах эрхэм уламжлалын илрэл юм.

(Ц.Шагдарсүрэн “Монголчуудын утга соёлын товчоон”)

Дүрслэн тайлбарлан бичихдээ хэлцийг зөв хэрэглэх нь

Эхийг уншихдаа хэлц үгийн утгыг яаж дэлгэрүүлэн тайлбарласныг асуултын дагуу ажиглая

- Хэлц үгийн утгыг дэлгэрүүлэн бичихдээ ямар эх сурвалж ашигласан бэ?
- Монгол уламжлал, ёс заншилтай холбоотой байна уу?
- Гол санааг илэрхийлсэн арга нь ямар байна вэ?
- Юунаас, ямар үйл явдлаас үүссэнийг бичсэн үү?
- Зөвхөн нэг хэлц үгийн хүрээнд бичсэн үү?
- Ойролцоо санаат хэлц үгийг дурдсан уу?

Хөхөө өвлийн хүйтэнд Хөр цасны жаварт

Монголчууд өвлийн гурван сарыг хүйтрэх, хөр цас унах байдлаар нь гурав гурван есөд хувааж, есөн есийн наян нэгэн хоногийн хүйтэн болдог гэж үзнэ. 12-р сарын 22-оос ес эхэлнэ. Эхний гурван есийг балчир, дундахыг идэр, сүүлийнхийг зөнөг (хөгшин) гурван ес гэдэг. Энэ нь хүний насаар бол бага, залуу, өтөл үетэй зүйрлэсэн нэр юм. Идэр есийн хүйтэнд гунах үхрийн эвэр хөлдтөл хүйтэрдэг. Энэ үеийг цаг тооны хуучин тооллоор “хөхөө сар” гэдэг ажээ. Өвөл хөхөө байхгүй атал хөхөө өвөл гэж хэлдэг нь үүнээс улбаатай бөгөөд улмаар “хөхөө өвлийн хүйтэн, хөр цасны жаварт” гэсэн хэлц үг дэлгэрсэн байна. Үүнтэй холбоотой “хөхөөг хүйдсээр цохих” гэсэн огтоос бүтэхгүй юмыг зүйрлэн хэлсэн гол санаатай хэлц буй болсон. Үүсгэл санаа нь: Өвөл хөхөө шувуу үзэгдэхгүй; Хүйдэс (малын хөлдүү баас) зөвхөн өвлийн хүйтэнд байдаг. Тэгэхээр хөхөөг хүйдсээр цохих гэдэг бодит байдалд байх боломжгүй зүйл болно. Үүнтэй ойролцоо утгатай “харганы ноос түүж унгас хийх”, “нар, баруун хойноос гарах”, “зангууны үлгэр”, “аалзны шүлсээр гөлөм гөрөх” зэрэг хэлц бий.

(Д.Баттогтох, “Үлгэрээс үүдсэн хэлцийн толь”-оос)

Хэлцийн тайлбарыг гүйцээн бичээрэй.

Тайлбарласан хэлц нь	Гол санаа	Анх юунаас үүдсэн	Уран дүрслэл
Хөхөө өвлийн хүйтэнд Хөр цасны жаварт	Өвлийн тэсгим хүйтнийг	цаг тооны хуучин тооллоор “хөхөө сар” гэдэг ажээ.	Эхийг гурван ес- балчир Дунд гурван ес- идэр Адаг гурван ес- хөгшин – адилтгал
Хөхөөг хүйдсээр цохих	огтоос бүтэхгүй юм	Өвөл хөхөө шувуу үзэгдэхгүй; Хүйдэс (малын хөлдүү баас) зөвхөн өвлийн хүйтэнд байдаг. Тэгэхээр хөхөөг хүйдсээр цохих гэдэг бодит байдалд байх боломжгүй зүйл болно	огтоос бүтэхгүй юмыг зүйрлэн хэлсэн
Ойролцоо утгат хэлцүүд : “харганы ноос түүж унгас хийх”, “нар, баруун хойноос гарах”, “зангууны үлгэр”, “аалзны шүлсээр гөлөм гөрөх” “Ташуур алдам “ “гунан үхрийн эвэр хөлдөх”, “дөнөн үхрийн эвэр хөлдөх”			

Бие дааж хэлцийг тайлбарлан бичихдээ дараах санамжийг баримтлах

- Хэлцээ сонгох
- Хэлцийн гол санааг ойлгох
- Сонгосон хэлцийн юунаас үүдсэнийг мэдэхийн тулд сурвалжлах, мэдээлэл цуглуулах
- Цуглуулсан мэдээлэл, баримтаа эмхлэх, чухлыг ялгах
- Бичих төлөвлөгөөгөө гаргах
 - Эхлэл: Тайлбараар эхлэх үү? Дүрслэлээр эхлэх үү? гэдгээ сонгох
 - Гол хэсэг: Тайлбарлахад ашиглах баримт, дүрслэлийг зөв дараалуулах
 - Төгсгөл хэсэг: Ашигласан баримт мэдээлэлдээ тулгуурлан, тайлбараа дүгнэх
- Ойролцоо ба эсрэг утгат хэлцийг олж бичих
- Эхээ ноороглон бичих . Энэ үед сонгосон хэлц үгийн гол утга санаанд холбогдуулан, өөрийн мэдрэмж, сэтгэгдлийг аль ч хэсэгт илэрхийлж болно.
- Учир зүйн алдаагүй оновчтой дүрслэн бичихэд анхаарна.
- Бичсэнээ нягтлан уншиж, зөв бичих дүрмийн болон найруулгын алдаагаа хянах, сийрүүлэн бичих

- Нохойн дуу ойртох- а. Айлд ойртон ирэх б. Товлосон цаг хугацаа дөхөх в. Хийж байгаа зүйл дуусах , ажил дуусах, дөхөх, бүтэх
- Сүүлчийн тэмээний ачаа хүнд- юмны төгсгөл шувтарга нь хэцүү, сүүлд оногдсон үүрэг хүнд, хамгийн сүүлд оногдох юмны хувь хэмжээ их гэсэн санаа
- Нүглийн нүдийг гурилаар хуурах - аливаа ажил хэргийг хийж гүйцэтгэхдээ ор нэр болгох, оронцоглох
- Бодоод бодоод бодын шийр дөрөв- яаж ч бодсон өөр арга олдохгүй
- Бушуу туулай борвиндоо баастай – яаруу давчуу хийснээс нь ажил нь дутуу дулимаг болох
- Гал дээр тос нэмэх – а. тэмцэл хорсол мэтийг өдөөж дэвэргэх б. Юмыг улам лавшруулах, даамжруулах

Анхаарал тавьсанд баярлалаа